

TÜRK - İSLAM MEDENİYETİNDE ŞEHİR

DOÇ. DR. ÜMİT KILIÇ*

Giriş

Toplumlar, bireysel olarak çevrelerini iç dünyalarında yaşadıkları gibi, hissettiklerini de simgeler hâlinde çevrelerinde somutlaştırırlar. İnsan, bir yönüyle çevrenin etki alanında olduğu kadar çevre de insan tarafından inşa edilir. Şehir ve toplum düzleminde, şehirde mekânsal biçimler toplumsal süreçleri içerdiği gibi, toplumsal süreçler de temelde mekânsaldır. Toplum ve şehir, karşılıklı etkileşim içerisindeki iki girift ve dinamik süreçtir. Tarihsel ve toplumsal değer taşıyan şehirler, sosyal hayatın her alanına ait faaliyetlerin görüldüğü, iktisadî ve kültürel edimlerin belirli bir birikim meydana getirdiği yerleşim yerleri olup, fiziksel ve sosyo-ekonomik imkânları ile toplumsal hayatın merkezini oluştururlar. Tarihî süreç içerisinde şehirlerin sahip olduğu konum ve işlevler, içinde buldukları zamanın ruhuna uygun olarak değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler kentlerin idare, mekân ve sosyo-ekonomik organizasyonlarını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Türk medeniyetinin şehircilik süreci de dönemsel değişiklikler altında

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

**Türkler, Anadolu
coğrafyasında
yerleştikleri
Bizans şehirlerini
fiziksel, ekonomik
ve sosyal
yönden yeniden
organize ederek
buraları bir
Türk-İslam şehri
hâline dönüştür-
müşlerdir**

şekillenmiştir. Orta Asya'da kurulan Ak-beşim gibi şehirler, Türklerin Orta Asya'da sahip oldukları siyasî ve kültürel mirasın yansımalarını taşıırken, İslam dinine geçen ve Anadolu'ya gelen Türklerin buralarda yerleştikleri ve kurdukları şehirlerde, hem Orta Asya kültürünün izleri görülebilmekte, hem de İslamiyetin etkileri tespit edilebilmektedir. Türkler, Anadolu coğrafyasında yerleştikleri Bizans şehirlerini fiziksel, ekonomik ve sosyal yönden yeniden organize ederek buraları bir Türk-İslam şehri hâline dönüştürmüşlerdir.¹

Tarihte Şehir

Birçok sosyolojik tanımı olmakla birlikte şehir genel bir tarifile, geniş bir ekonomik etkinliği olan, tarım ve/veya sanayiye dayalı üretimin dağıtıldığı, sınırları belirlenmiş bir alanda yoğunlaşmış olan

nüfusun sosyal bakımdan tabakalaştığı, dikey ve yatay geçişlerin yaygın olduğu çeşitli sosyal grupları barındıran, yönetsel bürokrasinin gelişmiş olduğu örgütlü bir fiziksel, toplumsal ve idarî bütünlüğe sahip heterojen yerleşimlerdir.²

Günümüzde kullandığımız “şehir” sözcüğü, Orta Asya'da “balık” kelimesiyle ifade edilmekteydi. XI. asırdan itibaren Karahanlılar ve Oğuzlar arasında köy, şehir ve kale anlamı taşıyan “kend” sözcüğünün büyük yerleşim yerleri için kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Batı dillerinde ise Latince “civitas” (yurttaşlık) kavramından türeyen “city”, “cite”, “citta” ve “ciudad” terimleri kullanılmaktaydı.

Toplumlar, tarih sahnesine çıkışlarından itibaren onların gelişme kabiliyetlerini büyük oranda dış etkenler harekete geçirmiştir. Doğal şartlar olarak ifade edebileceğimiz iklim ve yeryüzü şartları bu etkenlerin en başında gelmektedir. Diğer başka faktörlerin yardımıyla, tabii şartlar Doğu'da daha iyi denetlenebildiği için toplumların istidadına cevap veren örgütlenmeyi temsil eden şehirler tarihte ilk kez Doğu'da şekillenmiştir.

İlk şehirlerin Ortadoğu coğrafyasında M.Ö. IV. bin yıllarında Suriye, Mısır, Filistin bölgesinde doğduğu ifade edilmekle beraber yeni arkeolojik araştırmalar Anadolu'da Konya'ya mücavir bulunan Çatalhöyük'te M.Ö. 6800 yıllarından itibaren şehir yerleşmelerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Dünya üzerindeki şehirleşmenin Neolitik dönemde, büyük nehirlerin sağladığı su

kaynakları ve verimli ovaların etkisiyle nüfusun yüksek rakamlara ulaştığı yerlerde başladığı görülmektedir. Sümerlerdeki şehirleşme bu bağlamdaki şehirleşmenin en iyi örneklerini vermektedir. Çevreleri güvenlik kaygısıyla yapılan derin hendekler ve surlarla çevrili Sümer şehirleri bu özellikleri ile diğer şehirlerden ayrılmaktadırlar. Bu şehirlerin diğer bir dikkat çeken noktası ise on bin civarında nüfusu barındırmalarıdır. Sümer şehirleri, sahip oldukları dinî, iktisadî ve mülkiyet olgularına göre şekil almaktaydılar. Tapınaklardaki hizmetler ve yerleşimcilerin yaşamı nedeniyle bir zanaatkâr sınıfı ortaya çıkmış, iş kolları için gereken mamul ve hammaddelerin temini ise düzenli bir ticarî ilişkinin oluşmasına neden olmuştu. Tarım arazileri, çiftçiler arasında farklı oranlarda mülk edinilmişti. Bu gelişimlerin neticesinde ilk şehirleşmelerden itibaren şehir halkı ekonomik ve sosyal konumları itibarıyla sosyal bir sınıflaşma içerisine girmiş bulunuyordu.³

İslam Öncesi Türk Şehirleri

Orta Asya Türk yaşantısı içerisinde en önemli olgu şüphesiz ki göçebelik kültürüdür. Ancak bu göçebelik, rastgele ve başıboş bir yer yurt gezintisi şeklinde değerlendirilemez. Türkler mevsimlere bağlı olarak kış mevsimini kışlaklarında, yaz mevsimini yaylaklarında, koşullara göre de güz mevsimini güzlekte, ilkbahar mevsimini ise yazlaklarında geçirmişlerdir. Mevsimlere göre yapılan bu yer değişiklikleri herkesin kendi öz toprağında gerçekleşmekte, yurt tabiri, Türk toplumunun evinin bulunduğu coğrafyayı ifade etmekteydi. Mevsimlik yer değişikliklerinde herkes kendisine ait olan belirli ve bilinen toprakları üzerinde hareket etmekteydi. Ekonomik ve sosyal yapılanmanın bir sonucu olan bu yaşam tarzı kendi içerisinde bir takım yerleşik düzen unsurları da barındırmaktaydı. Hayvanlar için yem ihtiyacı sınırlı da olsa basit düzeyde bir tarım

Günümüzde kullandığımız “şehir” sözcüğü, Orta Asya’da “balık” kelimesiyle ifade edilmekteydi. XI. asırdan itibaren Karahanlılar ve Oğuzlar arasında köy, şehir ve kale anlamı taşıyan “kend” sözcüğünün büyük yerleşim yerleri için kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Batı dillerinde ise Latince “civitas” (yurttaşlık) kavramından türeyen “city”, “cite”, “citta” ve “ciudad” terimleri kullanılmaktaydı.

İlk şehirlerin Ortadoğu coğrafyasında M.Ö. IV. bin yıllarında Suriye, Mısır, Filistin bölgesinde doğduğu ifade edilmekle beraber yeni arkeolojik araştırmalar Anadolu'da Konya'ya mücavir bulunan Çatalhöyük'te M.Ö. 6800 yıllarından itibaren şehir yerleşmelerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

faaliyeti gerektirmekteydi. Yaşamlarının büyük bir kısmını geçirdikleri kışlaklarda bu bağlamda bir takım yerleşik düzen unsurları taşımaktaydılar ki Orta Asya ve Anadolu coğrafyasında günümüzde kışlak kelimesiyle son bulmuş birçok yerleşim yeri isminin varlığı da bunu doğrular niteliktedir.

Orta Asya'da Türkler devamlı bir iskânı gerektiren şehirlere "balık" adını vermişlerdi. Daha sonra kelime balığı şeklinde de kullanılmıştır. Günümüze pek ulaşamayan bu şehirlere kaynaklarda, Beş-Balık, Han-Balık, Kutluğ-Balık, Bakır-Balık gibi isimlerle kayıt altına alınmıştır. XI. asırdan itibaren Karahanlılar ve Oğuzlar tarafından Soğdçadan alınan "kend" kelimesinin şehir için kullanıldığı görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud, ünlü eseri Dîvânu Lüğati't Türk'te "kend" kelimesinin Oğuzlar tarafından köy anlamında da kullandığını belirtmektedir ki günümüzde dahi isimlerinin sonu kent ile biten birçok köy yerleşmesi mevcuttur. Aynı durum mevcut Azerbaycan ve diğer Türk coğrafyalarında da görülmektedir. Orta Asya Türk şehirlerinin ortaya çıkışı genel olarak askerî nedenlere dayanmaktadır. Çünkü orduların yani karargâhların sahip olduğu asker sayısı aynı zamanda büyük bir tüketici kitlesi de meydana getirmektedir. Bu durum, orduların etrafında bir iktisadî canlılık oluşturmakta nihayet bu yerlerin içinde meskenler yapılıp etrafları da

surlarla çevrilince "ordu" veya "orda" isimli birçok şehrin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Türk kültüründe şehir yaşamına ait kaynaklarda adı geçen ilk yerleşim yerleri Hun-Çin sınırını oluşturan Kan-su Vadisi'nde başkent olarak kurulan Ejder Kenti'dir. Diğer bir kent ise Orhun bölgesinde Altay Dağları'na ulaşan askerî yol üzerinde Teoman'a zafe edilen T'ouman Ch'eng Kalesi'dir. Ayrıca Göktürk-Çin ilişkilerinde sınırlarda At-Pazarı gibi pazarların faaliyetleri, tarım ürünleri ve aletlerinin ticaretinin yapılması, Yenisey'de mevcut sulama kanallarının varlığı ve Türkler arasında

yaygınlaşan madencilik faaliyetleri yerleşik yaşam geleneğine ait önemli bulguları oluşturmaktadır. Türklerin yerleşik hayata geçtikleri döneme ait en eski şehir örneklerinden biri de Ak-Beşim Şehri'dir. Çu havzasında kurulmuş olan şehir, birbirlerinin üzerinde gelişmiş V. yüzyıl ile X. yüzyıl arasında kapsayan dört kültür katına sahiptir. Şehir temelde üç ana bölümden oluşmaktadır ve düzgün bir yol sistemi ile ulaşım sağlanmaktadır.⁴

Eldeki mevcut tarihî kayıtların belirleyiciliğini göz önüne alarak Orta Asya Türk kültüründe şehirleşme faaliyetlerinin Göktürklerden itibaren hızlandığı ifade edilebilir. Bu bağlamda M.S. VII. yüzyılda Doğu Göktürk Hakanlığı'nda, K'i-Min Kağan, T'a-po Kağan ve Şapolyo Kağan zamanında yerleşik kültüre geçiş konusunda düşünceler olduğu görülmektedir. Yine şehirlerde sürekli iskâna geçiş hususunda Bilge Kağan'ın bir takım girişimleri veziri Tonyukuk tarafından kalabalık Çin Devleti karşısında zafiyete neden olacağı düşüncesiyle sert bir muhalefetle karşılaşmıştı.⁵

Türklerde yerleşik hayata geçişin tam olarak gerçekleştiği dönem Uygurlar devridir. Özel mülkiyet ve tarımsal faaliyetler gibi belirli bir düzen ve sistem içerisinde yürütülen faaliyetlerin yapıldığı yerleşik yaşam düzeni Uygurlar döneminde ortaya çıkmıştır. Özellikle Budizm'in Uygur Türkleri arasında yayılması, yerleşim yerlerinde dinî mimarî ve dinî edebiyatın güçlenmesine, şehirlere duyulan rağbetin giderek çoğalmasına neden olmuştur. Bu şehirlerin oldukça düzgün yol sistemlerine sahip olduğu ve dörtgen surlarla kuşatıldığı görülmektedir.⁶

Bu dönemde Orta Asya'da kurulan kentlere ait işlevsel yapıların farklı itici güçleri bulunmaktaydı. Kadim Türk gelenekleri neticesinde ülkedeki idarî bölümler, hanedan üyeleri tarafından idare edilmekteydi. Bu askerî valiler tarafından idare edilen ve eyalet merkezleri konumundaki şehirlere, Ordu-Balık, Beş-Balık, şehirleri örnek gösterilebilir. Turfan gibi dokumacılık faaliyeti ile iktisadî bir özelliğe sahip şehirler de mevcuttu. Diğer ekonomik faaliyetleri ile öne çıkan şehirlere bakırcılığın önemli yer aldığı Bakır-Balık, ipekçiliğin yapıldığı Hami Şehirleri örnek verilebilir. Yine ticaret yolları üzerinde bulunan ve bir müddet sonra ticarî

Kaşgarlı Mahmud, ünlü eseri Dîvânu Lüğati't Türk'te "kend" kelimesinin Oğuzlar tarafından köy anlamında da kullandığını belirtmektedir ki günümüzde dahi isimlerinin sonu kent ile biten birçok köy yerleşmesi mevcuttur.

Türklerin yerleşik hayata geçtikleri döneme ait en eski şehir örneklerinden biri de Ak-Beşim Şehri'dir. Çu havzasında kurulmuş olan şehir, birbirlerinin üzerinde gelişmiş V. yüzyıl ile X. yüzyıl arasını kapsayan dört kültür katına sahiptir. Şehir temelde üç ana bölümden oluşmaktadır ve düzgün bir yol sistemi ile ulaşım sağlanmaktadır.

merkezlerden şehir hâline dönüşen Ordu Pazarı, At Pazarı gibi yerleşmeler de mevcuttu. Askerî özellik gösteren kale ve benzeri yerlerde Touman Cheng, Tok Kale gibi şehirler bulunmaktaydı. Özellikle Budizm'in yayılmasından sonra Budist tapınakları ile dolan İdikut gibi dinî bir kimlik kazanan şehirler de mevcuttu. Ayrıca savaşlarda kadınların ve çocukların güvenliğini sağlamak için sarp arazilerde kurulan Hatun-Balık gibi kentlerin varlığı bilinmektedir.⁷

Orta Asya Türk şehirleri genel olarak kare plânlıdır. Şehirleri çevreleyen surlar ve onu da çepeçevre saran su hendekleri bulunmaktadır. Kentin merkezinde yer yer kurban sunma ritüellerinin gerçekleştiği yığma tepelerden oluşan yükseltiler yer almaktaydı. Bu bağlamda şehirlerin fizikî yapılanması yığma bir tepe üzerinde inşa edilen han sarayının yapımıyla başlar, sarayın etrafına muhtelif boyların çadırlar kurmasıyla oluşurdu. Sonraki dönemlerde çadırların yerini kerpiçten yapılan binalar almıştır. En sonunda şehrin etrafı kalın surlar ve su dolu hendeklerle çevrilirdi. Şehirlere verilen balık adının bu binaların yapımı esnasında kullanılan balçık malzemeden kaynaklandığı da ileri sürülmektedir.⁸

Şehirlerin fiziksel yapılanmasında eski Türk geleneklerinin ve bu dönem Türklerin yaygın inancı olan Budizm'in etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Kare plân yeryüzünü, hendekler denizleri, surlar dağları, merkezdeki yığma tepe ve yükseltiler ise Türk geleneğinin demir kazık anlayışına izafe edilmektedir. İskân açısından şehirde bulunan Türklerin kendi boy ve oymaklarına mensup insanlarla birlikte oturdukları, boy farklılıklarının beşerî iskân açısından belirleyici olduğu görülmektedir. Türk kültürüne ait şifâhî ve yazılı kaynaklara bakıldığında dile getirilen ilk Türk şehirleri VIII. asırda Uygur döneminde Soğd ve Çinli ustalara yaptırdıkları Ordu (Karargâh) -Balık, Bay (Zengin) -Balık ve Göktürkler döneminde yaptırılan Togu (Doğu) -Balık'tır. Türkler bahsedilen zaman dilimlerinde yerleşik hayata geçmekle birlikte şehirlerin belli ölçüde yaylak ve kışlak biçiminde kullanıldıkları görülmektedir.⁹

Şehirlerin mekân bölümleri üç bölümden oluşmaktadır. Şehir, demir kazık üzerinde bulunan han ve hanedan üyelerinin bulunduğu etrafı surlarla çevrili “ordu(ğ)”, bunun çevresinde konumlanan meskenlerin bulunduğu etrafında surlar olan “balık” ile ticaret unsurlarının ve faaliyetlerinin bulunduğu ve surların dışında bulunan “kıy” bölgesinden oluşmaktaydı. Kent etrafında küçük çaplı bağ ve bahçelik alanlar da mevcuttu. Merkezde bulunan ordu(ğ) bölümü, Yengi-Balık, Can-Balık gibi şehirlerde merkez yerine dış surla bitişik hâldeyken Beş-Balık gibi şehirlerde ise mesken kısmından ayrılarak müstakil bir konumda bulunmaktaydı.¹⁰

Şehrin Türk coğrafyasındaki ananevî görünüşünde tarım toplumu olmaktan ziyade hayvancılığın ön plânda olmasının etkisi vardır. Gıda üretimi açısından yeterli olmadığından ötürü şehirde hayvancılık faaliyetleri yürütülmüştür. Şehirlerde bulunan meskenler ise genellikle avlulu yapıya sahiptirler ve özellikle Uygurlar döneminde düzenli bir yol sistemi olduğu görülmektedir.¹¹

İslamiyet ve Şehir

VII. yüzyılda Hicaz Yarımadası'nda ortaya çıkan İslam dininin ilk muhatapları bu bölgede yaşayan Araplar olmuştu. İslam'ın doğduğu sıralarda bölgede yaşayan Arapların büyük bir kısmı hayvancılıkla uğraşiyor ve göçebe bir hayat sürüyorlardı. Bölgede tarım coğrafi ve iklim şartları nedeniyle sınırlı bir seviyede sürdürülmekteydi. Kan bağına dayalı akrabalık üzerinden yürüyen bir kabilecilik anlayışında olan Araplar, hayatı fert olarak değil kabile olarak yaşamaktaydılar. Her kabile kan bağı ile bağlı olan mensuplarıyla kapalı bir cemaat yapısı oluşturmaktaydı. Kabileler arası çatışmalar olağan bir hâl almış, toplumsal değerler çatışma, mücadele ve onun sosyal yansımaları üzerinden şekillenmişti.

Türklerde yerleşik hayata geçişin tam olarak gerçekleştiği dönem Uygurlar devridir. Özel mülkiyet ve tarımsal faaliyetler gibi belirli bir düzen ve sistem içerisinde yürütülen faaliyetlerin yapıldığı yerleşik yaşam düzeni Uygurlar döneminde ortaya çıkmıştır. Özellikle Budizm'in Uygur Türkleri arasında yayılması, yerleşim yerlerinde dinî mimarî ve dinî edebiyatın güçlenmesine, şehirlere duyulan rağbetin giderek çoğalmasına neden olmuştur. Bu şehirlerin oldukça düzgün yol sistemlerine sahip olduğu ve dörtgen surlarla kuşatıldığı görülmektedir.

Orta Asya Türk şehirleri genel olarak kare plânlıdır. Şehirleri çevreleyen surlar ve onu da çepeçevre saran su hendekleri bulunmaktadır. Kentin merkezinde yer yer kurban sunma ritüellerinin gerçekleştiği yığma tepelerden oluşan yükseltiler yer almaktaydı. Bu bağlamda şehirlerin fizikî yapılanması yığma bir tepe üzerinde inşa edilen han sarayının yapımıyla başlar, sarayın etrafına muhtelif boyların çadırlar kurmasıyla oluşurdu. Sonraki dönemlerde çadırların yerini kerpiçten yapılan binalar almıştır. En sonunda şehrin etrafı kalın surlar ve su dolu hendeklerle çevrilirdi. Şehirlere verilen balık adının bu binaların yapımı esnasında kullanılan balçık malzemeden kaynaklandığı da ileri sürülmektedir.

Okuma ve yazma oranı oldukça düşük olup, kölelik kurumu, çok evlilik, suçlarda toplu cezalandırma gibi değerlere sahiptiler. Arap Yarımadası'nın en önemli şehirleri Mekke, Medine, Hayber, Taif ve Sana idi. Ortasında putperest Araplar açısından da önemli olan Kâbe'nin yer aldığı Mekke, en önemli şehir olup etrafı coğrafi yükseltilerle çevrili olan bir vadinin içinde konumlanmıştı. İnanişe göre Hz. İbrahim zamanında kurulduğu kabul edilen şehre üç yoldan giriş mevcuttu. Coğrafi durumdan ötürü etrafı surlarla çevrilmeyip sadece bu yollara duvarlar yapılmıştı. İslam'ın ulaşmasına kadar Yesrib olarak bilinen Medine, diğer önemli bir şehir olup Mekke'ye nazaran tarım için daha elverişli idi. Yahudilerin de yaşadığı Medine'de Araplar ve Yahudiler kabileler hâlinde ayrı ayrı hayat sürmekteydiler. Yahudilerin bulunduğu bölgelerde "utum" adı verilen küçük kaleler inşa edilmişti. İslam'dan önce sadece utumların bulunduğu şehre, peygamber döneminde yaşanacak Hendek Savaş'ında şehrin dağlara yaslanmayan ve utumların bulunmadığı bölgelerini kapsayacak bir hendek kazılmıştı. Şehir Abbasi devrinde tamamen surlarla çevrilecekti. İslam'ın doğuşunda Yahudilerin meskûn olduğu Hayber ve Taif, kalelerle donatılmış müstahkem şehirlerdi. Sana ise Roma tarzına benzer bir şehirleşmeye sahipti. Şehri ortadan bölen bir ana cadde ve tümü bu caddeye açılan talî yollar bulunmaktaydı.¹²

Arap Yarımadası'nın sayıca az olan şehirlerinin en önemlilerinden olan Mekke'de dünyaya gelen Hz. Muhammed, Arap toplumunu, dönemi içinde köklü sayılabilecek değişikliklere teşvik etmiştir. Putperestlik kaldırılmış, toplum içindeki sosyal sınıf farkları giderilmeye çalışılmış, kadının toplum içindeki rolü artırılmış, kan bağına dayalı katı kabilecilik anlayışı yerine tüm

toplumu bünyesinde taşıyan bir cemaat anlayışı oluşturulmaya, ferdî sorumluluk ve ferdî ceza anlayışı hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Ortaya konan dinin gerekleri büyük oranda sürekli bir ikameti gerektiriyor ve ibadetlerin sabit bir mekân olan mescitlerde cemaatle yapılmasını öngörüyordu. Bu bağlamda İslam'ın Arap toplumuna kazandırdığı en önemli olgu göçebe bir toplumun hızlı bir şekilde şehirleşmesi olmuştur. Kur'an'da dolaylı olarak şehirleşme konu edilirken, açık bir şekilde bedeviler ile şehirliler birbirlerinde ayrı zikredilmektedir. Şehirleşme ile ilgili hadisler oldukça sınırlıdır. Ancak İslam peygamberinin özellikle Medine'deki tüm mekânsal uygulamaları sonraki dönemlerde oluşacak İslam şehri olgusunun temellerini teşkil edecektir. Medine'ye hicret ettikten sonra burada yaptırdığı Mescid-i Nebevî'de ibâdetlerin yanı sıra eğitim-öğretim, adalet, idare ve diğer işlerin görülmesini sağlayarak İslam dünyasında ilerleyen yıllarda oluşacak olan câmi merkezli yapılaşmanın ilk örneğini oluşturmuştur. Hz. Peygamber ayrıca ticarî hayatın düzenlenmesi için pazarları da mekânsal olarak yeniden şekillendirdi ve denetleme kurumları oluşturdu. Halife Ömer döneminde ise Mescid-i Nebevi bünyesinde, ibadetler harici işlerle ilgili Darü'l-İmara adıyla müstakil yapılar imar edilmiştir.¹³

İslam coğrafyasında özellikle de fetih dönemlerinde kurulan şehirlerin önemli bir kısmı ordugâh şehirlerdir. Başlangıçta sınırlarda fetih ve güvenlik için oluşturulan ordugâhlar, sahip oldukları ticarî potansiyel ve yerleşimci Arapların yerli ahali ile karışmak istememeleri neticesinde nüfus akınına uğramış bir müddet sonra ise ordugâh özeliğini kaybedip şehirleşmişlerdir. Basra, Kufe, Fustat ve Kayrahan bu tür şehirlerin en bilinen örneklerindedir. Fetih çağından sonra İslam Devleti'nin maddî imkânlarının artmasıyla birlikte idarî şehirler kurulmaya başlanmıştır. İdarî şehirler genel itibarla ordugâh şehirlere göre çok daha plânlı ve düzenli bir şekilde imar edilmişlerdir. Bağdat, Samarra, Kahire, Marakeş bu tip şehirlerin önemli örneklerindedir. Bu şehirlerin bir kısmında halifelerin saraylarını merkezden çıkararak şehrin dışına taşıdıkları görülmektedir. Öte yandan Şam gibi fetihlerle ele geçirilen ve gayr-i müslim nüfusun bulunduğu şehirlerde ise merkezdeki kiliselerin câmiye çevrilmesi ve birkaç İslamî kurumun inşası haricinde fiziksel dokuya müdahâle edilmemiştir. Ancak daha sonra Müslüman nüfusunun çoğalmasıyla birlikte bu şehirlerin de İslam şehirleri hüviyetine kavuştuğu görülmektedir. Bu bağlamda İslam şehirlerinin en karakteristik özellikleri şöyle sıralanabilir;

İslam şehrinin merkezinde Cuma ve bayram namazlarının kılındığı büyük bir câmi bulunmaktadır. Önceki dönemlerde hükümet ve devlet işleri, eğitim ve öğretim ve diğer işler buradan idare edilirken halifeler dönemlerinden itibaren bu işler için müstakil yapılar oluşturulmuştur. Hükümet işleri için darü'l-imara,

Türklerin İslam dinine geçişleri, özellikle IX. yüzyıldan sonra Türk şehir formlarında değişikliklere neden oldu. Ulu Câmî, namazgâh ve mescit gibi öğeler Türk şehir yapılarına giriş yaptı. Şehirle ilgili terminolojinin bu devirde değişmeye başladığı göze çarpmaktadır. Orta Asya Türk şehirlerinde Ordu(ğ), Balık ve Kıy olarak adlandırılan mekânlar da Ahmedek, Erk veya Kuhendiz, Şehristan ve Rabad olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Orta Asya şehirlerinde bulunan Budist tapınaklarının yerini câmî, medrese, türbe şeklinde gelişen külliyeler almıştır. Ordu(ğ) merkezli yapılanma yerini câmî ve pazar merkezli bir şehir yapılanmasına bırakmıştır. İlerleyen süreçte nüfus artışı nedeniyle Rabad adı verilen sur dışında hem câmî hem de meskenler yapılmış şehirler sur dışına taşmışlardır

bürokratik işler için dîvânlar, eğitim öğretim faaliyetleri için medreseler kurulmuştur. Bu yapılar daha sonra şehrin değişik yerlerine taşınırken, câmî şehrin merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. İslam şehirlerinin en karakteristik özelliği pazarlar olup câminin etrafında konumlanmışlardır. Pazarlarda aynı iş koluna sahip esnaf aynı mekânları paylaşmaktadır. Mahalleler çeşitli vasıtalarla birbirlerinden ayrılmış yer yer mahalle aralarına geçişleri engelleyecek şekilde duvarlar veya kapılar konulmuştur. Kabilecilik ve mahremiyet duygularıyla oluşan bu yapıya avlulu ev yapıları eşlik etmektedir. Yollar ise câmî ve pazarın bulunduğu şehir merkezinden itibaren gittikçe daralan bir şekilde mahalle içlerine doğru gitmektedir. Merkezden kenara doğru ışımsal bir mahiyet arz eden bu düzensiz yollar evlerin avlu duvarları ile çevrilidir ve genellikle mahalle içlerinde çıkmaz sokaklara rastlanılmaktadır. Şehirlerin diğer mekânsal öğeleri ise hamam, mezarlık ve sonraki dönemlerde yapılacak olan türbelerdir. Yeşil alanlar ise Abbasi döneminden itibaren saray bünyesinde tesis edilmeye başlanmıştır. Şehirlerde geçit alayları ve askerî idman temelli olmakla beraber bir takım spor faaliyetleri için meydanlar tanzim edilmiştir. Surlar fetihle ele geçirilen şehirlerin haricinde Abbasiler devrine kadar İslam şehirlerinde görülmemektedir. Abbasilerden itibaren şehirler sur içine alınmışlardır.¹⁴

İslam Dünyası şehirleşmesi her şeyden önce güçlü bir şehir toplum örgütlenmesinin ürünüdür. Devlet, içme ve kullanma suyunun temini ve dağıtımını gibi temel bazı konuların dışında şehir gelişimine doğrudan ve sürekli bir müdahalede bulunmamıştır. Şehrin fiziki yapılaşması topografik yapıya uygun olarak cereyan etmiştir. Bu bağlamda, Weber'in batı şehirleri için belirlediği "özerklik"

tanımlaması, doğu toplumunda içinde buldukları geniş siyasi otorite ve onun enstrümanlarının kuşatıcılığı içerisinde “iştirak” olarak yerini alır.¹⁵

İlk Müslüman -Türk Şehirleri

Türklerin İslam dinine geçişleri, özellikle IX. yüzyıldan sonra Türk şehir formlarında değişikliklere neden oldu. Ulu Câmî, namazgâh ve mescit gibi öğeler Türk şehir yapılarına giriş yaptı. Şehirle ilgili terminolojinin bu devirde değişmeye başladığı göze çarpmaktadır. Orta Asya Türk şehirlerinde Ordu(ğ), Balık ve Kıy olarak adlandırılan mekânlar da Ahmedek, Erk veya Kuhendiz, Şehristan ve Rabad olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Orta Asya şehirlerinde bulunan Budist tapınaklarının yerini câmî, medrese, türbe şeklinde gelişen külliyeler almıştır. Ordu(ğ) merkezli yapılanma yerini câmî ve pazar merkezli bir şehir yapılanmasına bırakmıştır. İlerleyen süreçte nüfus artışı nedeniyle Rabad adı verilen sur dışında hem câmî hem de meskenler yapılmış şehirler sur dışına taşmışlardır.¹⁶

1071'den itibaren Anadolu'ya yerleşen Türkler, Anadolu coğrafyasında fethettikleri şehirlere câmî, medrese, zâviye inşa edip buralara Türk nüfusu yerleştiriyorlardı. Yeni şehirlerin kurulmasıyla birlikte Anadolu'da yeni bir şehir yapısı doğdu. Türkmenler belirli bir oranda yerleşik hayata geçmeye başladılar. Türkler özellikle Anadolu coğrafyasında kültürel anlamda İran coğrafyasına nazaran daha etkili oldular. Bizans'ın son devirlerinde azalan ticaret, Anadolu Selçuklularının faaliyetleri ile yeniden canlandı. Anadolu Selçukluları, kıyı ticaretinin yoğun olduğu sahilleri ele geçirerek şehirlerarasında güçlü bir kervansaray ağı oluşturdu. Şehirlerin içinde ve dış kesimlerinde pazarlar oluşturuldu. Tekke ve zâviyeler yolu ile göçebe toplulukların yerleşik düzene ve şehirlere yerleşmeleri özendirilmeye çalışıldı. Türk İslam coğrafyasındaki şehirleşme faaliyetleri, yer yer siyasî olaylar neticesinde kesintiye uğramıştır. Harezimşah-Karahitay mücadeleleri Harzim ve Horasan bölgesinde büyük yıkımlara neden olmuştu. Büyük Selçuklu Devleti zamanında Türkistan şehirlerinin mamur hâlleri 1220'deki Moğol istilası ile son buldu. 1258'de Bağdat'ın Moğollarca tahrip edilmesi Memlûk şehirlerinin özellikle de Kahire'nin canlanmasına sebep oldu.¹⁷

Türkler Anadolu'ya kitleler hâlinde geldiklerinde Roma döneminin surlara ihtiyacı olmayan ovalara yayılmış, büyük ve canlı şehirlerinden eser kalmamıştı. Roma'nın ikiye bölünmesinden sonra Bizans, Anadolu coğrafyasında önce Sasanilerle, sonra da Müslüman Arap ve Türklerle askerî ve siyasî bir mücadele

içerisine girdi. Sasani ve Araplarla yaptıkları mücadeleler Bizans topraklarında büyük yıkımlara neden olmuştu. Bu durum özellikle Doğu Anadolu ve İç Anadolu'da nüfus boşalmasına neden oldu. Bu dönemde Bizanslılar sarp araziler üzerine kurulu "Castron" denilen küçük kale şehirlerde yaşamaktaydılar. Güvenlik kaygısıyla kurulan bu kaleler oldukça az sayıda nüfus barındırmaktaydı.

Anadolu Selçuklularında ele geçirilen veya yeniden kurulan şehirlerin en tipik özellikleri surla çevrili olmalarıdır. Surların içi Şehristan, Enderun veya Dâhil olarak adlandırılmaktaydı. Surların dışında kalan fakat idarî olarak şehre bağlı olan kısım ise Batın veya Rabad olarak adlandırılmaktaydı. Rabad'da meskenlerin bitiminden itibaren bağ-bahçe alanları mevcuttu. Buralara ise Sevad adı verilmekteydi. Türkler ele geçirdikleri kalelerin bir kısmında mekân değişiklikleri de yapmaktaydılar; özellikle Müslümanlar ile olmayanlar arasında güvenlik amacıyla yeni surlarla bazı bölmeler oluşturmaktaydılar. Ayrıca yer yer şehirlerdeki yerleşenlerin bir kısmı ya da yeni yerleşimciler kale dışlarına da çıkarılmaktaydı. Daha sonra bu kısımların etrafına da sur çekilmekteydi. Selçuklu kale yerleşmeleri temelde üç yapıdan oluşur. Kale içi yerleşmeleri daha sonra nüfus yoğunluğu nedeniyle bilinçli bir şekilde sur dışına çıkmış burada vakıflar yolu ile kurulan sosyo-kültürel yapılarla sur dışı iskânın alt yapısı oluşturulmuştur. Kayseri ve Erzurum gibi kale yerleşmeleri bu modele örnek verilebilir. Diğer bir yerleşme modeli ise yerleşmenin sur içinde kaldığı kale yerleşme yapısıdır. Genellikle Sinop ve Alaiyye gibi kıyılar ile Karahisar-ı Sahip gibi yüksek kayalar üzerine konumlanmış kale şehirler bu yapı özelliği gösterirler. Diğer bir kale yerleşme modeli ise önemli ticaret yolları üzerinde bulunan ticarî merkezlerin şehir hâline dönüşmesidir. İç Anadolu'da bulunan Kırşehir gibi ahi şehirleri buna örnek verilebilir. Diğer bir model ise kale şehirlerin fiziksel yetersizliği nedeniyle bu kalelerin yakınında arazilerde kurulan şehirlerdir. Ayrıca iskân oluşturabilme amaçlı olarak tekke, zâviye ve bir takım dinî kurumların kurulması ve buraların nüfusu kendine çekmesi yoluyla oluşan yerleşme biçimleri de bulunmaktadır. Amasya ve Tokat bu yerleşmelere örnek verilebilir.¹⁸

Bir şehir mekânı olarak kale-şehirlerin en temel özellikleri "mahruse" yani korunmuş olmalarıdır. Öte yandan kaleler idarî ve ticarî merkezlere de sahiptir. Hendek, dış sur ve iç kale unsurları ile koruma işlevini yerine getiren kalelerin Türk şehir geleneğine göre dört ana yönde, dört kapısı bulunurdu. Bunlara ilaveten gerektiği kadar kapı yapılabilmekteydi. Bu kapılar genellikle gidilen mahal veya şehrin adını almaktaydılar. Selçuklu şehirleri üç ana bölümden oluşmaktaydı. Bunlar halkın ikamet ettiği alan, idare merkezleri ve ticaret alanları idi. Selçuklu kalelerinde gayr-i müslim ahali ile Müslüman ahali genellikle birbirlerinden ayrı

oturmuşlardır. Şehrin en temel birimi olan mahalle ise bir mescidin etrafında şekillenmiş, mescidin yanına mektep inşa edilerek çocukların medrese öncesi temel eğitimlerinin alınması da sağlanmıştır. Mahalleler düzenli bir fiziksel yapıya sahip olmayıp eğri bükürlü yollara ve çıkmaz sokaklara sahiptir. Birçok mahallede yerleşimciler sadece kendi sosyal hayatına uygun yer yer ortak kullanım alanlarını etkileyen bir yapılanma içerisinde bulunduklarıdır. Şehrin diğer unsuru ise idare merkezi olan saraydır. İskân alanını idare eden yöneticinin oturduğu yapı olan saray, müstakil ve ayrı bir yapı olmayıp idarecinin hayatını sürdürdüğü kendi evi de olabilir. Saray adı binanın sahip olduğu mimarî özelliklerden bağımsız olarak gördüğü işleve atfen kullanılmaktaydı. Şehrin bir diğer temel unsuru ise ticarî alanlardır. Küçük imalathaneler ve dükkânlar şeklindeki yapılardan oluşan ticarethaneler bir sokak düzeninde bitişik mekânlardan veyahut bir tek yapı olan han içerisindeki yerleşmelerden oluşmaktaydı. Aynı iş koluna mensup esnafın birlikte bulunduğu ticaret unsurlarının konumları yapılan işin özelliğine göre değişiklik göstermekteydi. Genel tüketim unsurlarının câmi etrafında konumlandığı görülürken hayvan pazarlarının, dokumacılık gibi geniş mekânlara ihtiyaç duyan ve dericilik gibi rahatsız edici atıkları olan küçük sanayi işletmelerinin sur dışında buldukları görülmektedir. Şehirlerdeki ana mekânsal ögeler ise ilk İslam devletlerinde olduğu gibi merkezde bulunan câmi, hükümet merkezi olan saraya yakın konumlanan idarî ve bürokratik hizmetleri yürüten dîvânîhâne, mahallelerde bulunan mekteplerin bir üst eğitim kurumu olan medreseler, daha az sayıdaki şehirlerde olmakla beraber darü'ş-şifalar bulunmaktaydı.¹⁹

Selçuklu şehirlerinin idaresi üç temel unsura dayalıdır. Şehirlerde siyasî, askerî otoriteyi temsilen vali ve subaşı bulunmaktaydı. İlk dönemlerde sultanın çocukları melik sıfatıyla şehirlere vali olarak atanırken bunun siyasî bir takım sakıncalar oluşturması üzerine, bu uygulama yerine nüfuzlu emir ve komutanlardan birinin şehirlere sadece siyasî-askerî yetkilerle subaşı olarak atanması uygulaması başladı. Subaşılar bağlı kütüvâllar ise şehre ait müstahkem mevkiilerin korunmasından sorumluydular. Şehir idaresinin diğer bir temel unsuru ise malî otoriteydi. Şehirlerde muhassıllar mali işleri müstevfiye bağlı olarak yürütürlerdi. Kabziler ise yazışma işlerini yürütürlerdi. Hukukî yapının başında kadılar bulunurdu. Kadılar, yargı görevinin yanı sıra beledî işleri de yürütürlerdi. Fiyatların ve çarşı, pazarın kontrolü, genel ahlak kurallarına riayetinin sağlanması ise muhtesiplerin göreviydi. Selçuklu şehir idaresinde görev yapan diğer bir unsur ise içişler olup şehirde asayişin sağlanması ve vergilerin toplanmasından sorumluydular.²⁰

Selçuklu şehirlerinin idaresi üç temel unsura dayalıdır. Şehirlerde siyasî, askerî otoriteyi temsilen vali ve subaşı bulunmaktaydı. İlk dönemlerde sultanın çocukları melik sıfatıyla şehirlere vali olarak atanırken bunun siyasî bir takım sakıncalar oluşturması üzerine, bu uygulama yerine nüfuzlu emir ve komutanlardan birinin şehirlere sadece siyasî-askerî yetkilerle subaşı olarak atanması uygulaması başladı. Subaşılar bağlı kütüvaller ise şehre ait müstahkem mevkilerin korunmasından sorumluydular. Şehir idaresinin diğer bir temel unsuru ise malî otoriteydi.

Osmanlı Şehri

Tarihin en büyük Türk-İslam İmparatorluklarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu üç kıtada hüküm sürdüğü coğrafyalardaki yüzlerce şehirde Türk gelenekleri ile İslamî umdelerini birleştiren bir fiziki ve idare şekli kurmuştur.

Osmanlı Şehirlerinde Mekân

Balkanlarda ve Anadolu'da bulunan Osmanlı şehirlerinin büyük bir çoğunluğu kale yerleşmeleridir. Bu bağlamda şehirlerin fizikî ve sosyal yapılanmalarında kaleler önemli rol oynar. Anadolu Selçukluları ve beylikler döneminde yeni bir görünüm almaya başlayan kale yerleşimlerinin mekânsal yapıları Osmanlı döneminde de Anadolu Selçuklu ve beylikler dönemindeki şekliyle devam etmiştir. Osmanlı şehri hükümet, askerî ve idarî kurumlara ait binaların bulunduğu iç kale veya dâhil, imaret, ticaret ve meskenlerin bulunduğu etrafı surlarla çevrili olan hariç, sur dışında bulunan ve yeni yerleşimcilerin ikamet ettikleri varoş kısmından oluşmaktadır. Kale kapılarının konum ve sayıları şartlara göre farklılık göstermekle beraber dört ana yönde bulunur ve kapılar açıldıkları mahallin ya da ulaşılan şehirlerin isimleri ile adlandırılırlardı. Önceki dönemlerde kale-kent şeklinde olan kale yerleşimleri Osmanlı hâkimiyetinde artık surların dışına çıkarak coğrafi şartlara göre yayılım gösterdikleri, şehirlerin kale-kent özelliğini kaybederek açık kent hâline dönüştüğü görülmektedir.

Osmanlı belgelerinde şehir, "Cuma kılınır ve pazar durur yer" olarak tanımlanır. Bu hâliyle kendinden önceki Türk ve İslam şehirlerinin ana karakteristik özelliklerine sahip olan Osmanlı şehri, merkezde bulunan bir câmi veya külliye etrafında her birinde bir mescidin bulunduğu

birbirlerine fiziksel ve sosyal yapılarla eklenilen mahallelerin yayılımından oluşur. Vakıflar yolu ile yaptırılan câmi yahut içinde câmi ile birlikte mektep, medrese, aşevi, kütüphane, han ve hamam gibi yapıların bulunduğu külliyeler, şehrin merkezini oluşturur. Merkezde bulunan meydan üzerinde ayrıca yerel idarecinin “saray” adı verilen hükümet konağı, lonca binaları ve depo vazifesi gören bedesten mevcuttur. Merkezde konumlanan bu mekânların hemen çevresinde ise zanaatkâr ve esnaflardan oluşan çarşı yer alır. Çarşıların merkezi oluşturan binaların etrafında veya buralardan kapılara uzanan ana yollarda ya da mahallelere doğru uzanan yollar üzerinde konumlandıkları görülmektedir. Önceki dönemlerde de olduğu gibi Osmanlı çarşısında aynı ticaret faaliyetinde bulunan işyerleri aynı mekânı paylaşırlardı. Bu nedenle sokak isimleri de burada yapılan ticarî faaliyetin isimliyle adlandırılırdı. Birçok Anadolu kentinde bezzazlar, saraçlar, kavaflar, bakırcılar, sahaflar gibi sokak isimleri hâlen daha kullanılmaktadır. Çarşıda görülen bu fonksiyonel farklılaşma ve ihtisaslaşma nedeniyle Osmanlı çarşısında kuyumcular arasında ayakkabıcılara, bakırcılar içerisinde kumaş satıcılarına rastlamak mümkün değildir. Kuyumculuk ve kitap-kâğıt ürünleri satan sahaflar merkeze en yakın ticarî unsurlardır, onların

Osmanlı belgelerinde şehir, “Cuma kılınır ve pazar durur yer” olarak tanımlanır. Bu hâliyle kendinden önceki Türk ve İslam şehirlerinin ana karakteristik özelliklerine sahip olan Osmanlı şehri, merkezde bulunan bir câmi veya külliye etrafında her birinde bir mescidin bulunduğu birbirlerine fiziksel ve sosyal yapılarla eklenilen mahallelerin yayılımından oluşur. Vakıflar yolu ile yaptırılan câmi yahut içinde câmi ile birlikte mektep, medrese, aşevi, kütüphane, han ve hamam gibi yapıların bulunduğu külliyeler, şehrin merkezini oluşturur.

arkasında besin ve temizlik maddeleri satanlar yer alırlar. Bunlardan sonra ise ayakkabıcı, bakırcı, çilingir, kumaşçı ve boyacılar bulunurdu. Diğer iş kollarından, hayvan pazarları, geniş mekânlara ihtiyaç duyan dokumacılık ve rahatsız edici atıkları olan dericilik gibi bir takım küçük sanayi işletmelerinin, satılan ürünlerin nitelikleri ve çevresel koşullar nedeniyle şehir çevresinde veya sur dışında ya da varsa liman bölgelerinde konumlandıkları görülmektedir. Nüfusun artması ile birlikte yayılan yerleşim alanlarında yeni câmi ve külliyeler inşa edilmiş ve bu yapıların etrafı da pazar tarafından çevrilmiştir. Farklı ilişkiler ağına bağlı olarak mahallelerde birbirleri ile fazla irtibat kurmadan yaşayan şehir insanlarının ortak buluşma yerleri külliye ve pazarlardır. Bu bağlamda şehrin merkezi, şehrin tüm yerleşimcilerinin ortak kullanım alanı olan bir kamusal alandır. Pazar bölümünden sonra mesken

bölgesi olan mahalleler başlar. Şehrin en temel birimi olan mahalle bir mescidin etrafında oluşmuştur. Osmanlı şehrinde mahalleler sosyal sınıflaşmaya göre değil etnik ve dinî farklılıklara göre şekillenir. Müslüman ve gayr-i müslimler genellikle farklı mahallelerde otururlar, farklı kentlerden kalabalık nüfuslarla gelen göçmen gruplar da yine diğer yerleşimcilere karışmadan farklı yerlerde oturmaktaydılar. Mahalledeki yerleşmeleri belirleyen diğer bir unsur da kan bağına dayalı akrabalık ilişkileridir. Özellikle kalabalık aileler kendi akrabaları ile aynı mekânda ikamet etmeyi tercih etmektedirler. Temel olarak etnik ve dinî farklılaşmaların oluşturduğu sosyal yapıda bu derece belirleyici başka bir sınıflaşmaya rastlanılmaz. Zengin ve fakirler, tüccarlarla memurlar aynı mekânları paylaşırlar. Mahallerin önem ve değerleri merkez yapılara olan yakınlığına bağlıdır. Câmiye, pazara veya sayfiye alanlarına yakın olan mahalleler daha muteber alanlarken, kenar mahalleler dar gelirli ailelerin yerleşim birimlerini oluşturmaktadır. Mahallerde belirgin bir fiziksel düzen yoktur.²¹

Merkezden ışımsal bir şekilde çıkan yollar, mahallelere uzandıkça daralmakta, yer yer çıkmaz sokaklara dönüşebilmektedir. Genellikle aynı aile bireylerinin oturduğu mahallelere giriş ve çıkışlar, mahremiyet ve güvenlik kaygıları ile mahalle giriş ve çıkışlarına konulan kapılarla yapılabilmektedir. Bazı mahallelerde evler arasında irtibatı sağlayan alt geçitler mevcuttur. Evler genellikle duvarları yola bakan avlulu tek ya da iki katlı binalardan oluşmaktadır. Bunun yanında tek avlu etrafında çevrilmiş arkaları yola bakan konutlardan oluşan ev tipleri de mevcuttu. Aynı soya ve/veya sosyal çevreye bağlı ailelerin kapalı cemaat yapılarını mahallelerde mekânsal olarak da devam ettirmeleri ve bu yapıya İslam'daki aile mahremiyeti olgusu ile meşruiyet kazandırmaları, mahallelerin bu şekilde oluşmasının temel nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı şehrinde mezarlıklar, câmilerin hazire kısımlarında veyahut mahalle içlerinde mescide yakın bölgelerde bulunmaktaydı. Yine şehirlerin içerisinde bir kısmı Selçuklu ve beylikler döneminden kalan türbeler bulunmaktaydı. Şehirlerin diğer bir mekânsal ögesi ise hamamlardır. Külliye içlerinde hamamlar mevcut olduğu gibi mahalle içlerinde de çok sayıda hamam bulunmaktadır. Yine su kaynakları ile orantılı olarak çeşmeler ve suyolları diğer öğelerdir.²²

Şehir İdaresi

Osmanlı şehrinin en yüksek yöneticisi kadıdır. Klasik Osmanlı şehir idaresinde beledî ve mülkî idare işlevleri birbirinden ayrılmamıştır. Doğrudan padişah fermanıya atanan kadıların adlî görevleri yanında idarî, beledî, askerî, malî ve noterlik alanlarında da görev ve yetkileri bulunmaktaydı. Kadı yerleşim yerinde

yargı mercii olduğu kadar vakıfların denetçisi, asayiş kuvvetlerinin, beledî hizmetlilerin ve zabıta görevlilerinin de âmiridir. Ayrıca evlenme, boşanma, veraset meselelerinde tereke paylaşımı, vasi tayini, merkezden kendisine veyahut diğer idarecilere gelen emirlerin tasdiki ve mahkeme kayıtlarının (şer'iyeye sicili) deftere geçirilmesi, kefalet, vekâlet, mukavele, borçlanma, vasiyet, senet gibi her türlü akıtları yapıp kaydeder, halka merkezî idarenin emirlerini bildirir, mukataa işlemlerini denetler ve çok önemli olarak sefer esnasında idaresinde bulunduğu yerde ordunun ihtiyaçlarının görülmesini sağlar, ordunun menzil işlerini düzenleyerek, seferden kaçanların cezalarını verir ve infaz ettirirdi. Tüm bu hizmetlerin yerine getirilmesi için kadılar kendilerine bağlı kasabalara ya da bizzat kendi görev yaptığı kazaya naib atama yetkisine sahiptiler. Naibler kaza kadısı adına o nahiyenin şer'î muamelelerine bakarlardı. Kadılara naiplerin yanı sıra mahkeme kâtipleri de yardım ederlerdi. Ayrıca kendisine işlerin yürütülmesinde, vefat etmiş kimselerin mallarını varisler arasında paylaştıran ve bunları kassam defterine kaydeden kassam, şehirlerin asayişinden sorumlu olan subaşı, gizli bir zabıta örgütünün başı olan böcekbaşı, şehrin temizliğinden sorumlu olan çöplük subaşısı, imar faaliyetlerini yürütmekle görevli olan mimarbaşı, Yeniçeri Ocağı'na bağlı zabıt ve görevliler ile çarşı pazar denetimi, genel ahlak düzeni ve bazı günlük vergilerin toplanmasını sağlayan ihtisap ağası yardımcı olmaktadır. Subaşı, kadının en önemli yardımcılardan biridir. Subaşılar malî görev olarak bir kısım vergilerin toplanmasını sağlarken, adlî kolluk kuvveti vazifesi de üstlenirlerdi. Ayrıca idarenin kararlarının uygulanmasını sağlamak, suç işlenmesini önlemek, suç işleyenleri yakalamak, suçlulara verilen cezaları infaz etmek gibi şehrin asayişini ilgilendiren vazifeleri yerine getirirlerdi. Subaşılardan yanında ases (yasakçı) adı verilen ve geceleri çarşı ve pazarları bekleyen görevliler de vardı.

Osmanlı şehrinin en yüksek yöneticisi kadıdır. Klasik Osmanlı şehir idaresinde beledî ve mülkî idare işlevleri birbirinden ayrılmamıştır. Doğrudan padişah fermanıyla atanan kadıların adlî görevleri yanında idarî, beledî, askerî, malî ve noterlik alanlarında da görev ve yetkileri bulunmaktaydı. Kadı yerleşim yerinde yargı mercii olduğu kadar vakıfların denetçisi, asayiş kuvvetlerinin, beledî hizmetlilerin ve zabıta görevlilerinin de âmiridir.

Bunlar, şehirde “kola çıkma” adı verilen devriye görevini de yaparlar, şüphelileri ya da suç işleyenleri yakalayarak kadıya teslim ederlerdi. Kale dizdarları ise kale erleri ile birlikte şehre ait hazine ve arşivin bulunduğu iç kalenin güvenliğinden sorumluydular. Kadılar şehrin idaresinde mekâna göre naib ve imamlarla bir görev paylaşımı içerisindeydi. İmamlar mahallenin mülkî ve beledi amiri sayılırlar asayiş, temizlik ve benzeri konularda mahalle sakinlerini teşvik etmek ve nüfus kayıtlarını tutmakla vazifeli idiler. İmamlar maaşlarını vazife yaptıkları mescitlerin vakıflarından temin ederlerdi ve görevlerine padişah beratıyla atanırlardı. Gayri-müslim mahallelerinde ise aynı vazifeyi papazlar ve kocabaşılar yürütmekteydi. Şehrin imar işlerinde kadının yardımcısı ise mimarbaşı idi. Osmanlı şehirlerinde yaygın ve kuvvetli bir lonca teşkilatı mevcuttu. Şehirde üretime katılan herkes, yürüttüğü iş kolu ile ilgili bir esnaf örgütüne, bir loncaya üyeydi. Loncaların başında şeyh, şehir kethüdasına bağlı olan esnaf kethüdası ve yiğitbaşılar bulunmaktaydı. Loncanın ana yapısını ise ustalar ve öğrenciler oluşturmaktaydı. Esnaf loncalarının denetçisi olan kadı, esnaf kethüdarları ve yiğitbaşılar vasıtasıyla çarşıların temizliği ile yol, su gibi alt yapı hizmetlerinin yürütülmesi, güvenliğin sağlanması, üretici ve tüketici ilişkilerinin adil ölçüler içinde yürütülmesi, lonca içindeki düzen ve disiplinin sağlanması işlerini yürütmekteydi. Şehir hayatındaki iktisadî faaliyetler ise kadıların yardımcılarından olan muhtesipler vasıtasıyla yürütülmekteydi. Muhtesipler kısaca halkın refah seviyesinin korunması için mal fiyatlarının dondurulması olarak tarif edilebilecek “narh” uygulamalarından sorumluydu. Kadı, muhtesip, şehrin güvenilir ve nüfuzlu kişilerinden oluşan eşraf ve esnaf örgütlerinin temsilcilerinden oluşan bir kurul ile uygulanacak narh bedelleri tespit edilmekteydi. Muhtesip aynı zamanda tedavüldeki madenî paraların rayiçlerinin korunmasından, karaborsacılığın engellenmesinden, üretim kalitesinin, fiyatların ve ölçü-tartı aletlerinin kontrolünden de sorumluydu.²³

Vakıf ve Şehir

Vakıflar, şehirlerde dinî faaliyetler, eğitim, sağlık, ulaştırma, sosyal hizmetler ve insan yaşamına dair daha birçok alanda hizmet vermişlerdir. Bu hizmetler, vakıflar tarafından yaptırılmış olan câmiler, mescitler, mektepler, aşevleri, hastaneler, hamamlar, köprüler, hanlar, kervansaraylar, suyolları ve çeşmeler gibi birçok eserler vasıtasıyla halka ulaştırılmaktaydı. Bu bağlamda vakıflar, Osmanlı şehirlerinin sadece sosyo-ekonomik yapısının değil fiziksel ve mekânsal yapılanmasının da belirleyici bir unsuru konumundaydı. Türk-İslam devletlerinin tümünde görülen vakıf teşkilatı, sınırları üç kıtaya yayılmış Osmanlı Devleti’nde en verimli dönemini geçirmiş, imparatorluğun her yerinde birçok vakıf eseri inşa edilmiştir. Vakıf hizmetleri bir câmi veya medrese inşasından, kuşların yemlerinin

teminine kadar insanın ilişki içerisinde bulunduğu her alanda kendini göstermiştir. Osmanlı şehir yapılanması büyük ölçüde vakıf sisteminin eseridir.

Geleneksel yakın doğu imparatorluklarında kanalların, yolların, köprülerin ve kervansarayların inşa ve korunması gibi kamu işlerini devlet üstlenmişti. Türk-İslam devletleri ve Osmanlılar devrinde bu tür kamu işlerine dinî ve hayrî bir faaliyet olma özelliği kazandırıldı ve bu hizmetler, devlet ve hususi girişimin yanında üçüncü bir alan olan vakıflar tarafından yürütülmeye başlandı. Böylelikle vakıflar, Osmanlı şehir toplumunda her ferdin içinde bütünleştiği bir hayat tarzı oluşturdu. Vakfın kurulmasını hazırlayan en büyük etken bizzat dinin kendisi olması nedeniyle vakıfların dini hizmet yönü ağır basmaktadır. Câmî, mescit gibi ibadet alanlarının yapımı, tamiri ve görevlilerinin istihdamı, tekke ve zaviyelerin kurulması, türbehan, cüzhan ve benzeri dini faaliyetlerin yürütülmesi gibi hususlar dini alana ait vakıflardır. Bu nevi vakıflar aynı zamanda gayr-i müslimlerin, Müslüman olmalarına (ihtida), Müslüman olanlara da çeşitli imkânlar hazırlamaya varıncaya kadar her sahada onlara hizmet götürmekte idiler. Başlangıçta dini gayelerle kurulan vakıfların, etkileri itibariyle sosyal hayat üzerinde de tanzim edici bir rol oynadığı ve gündelik hayatta derin izler bıraktığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığı zaman sosyal mahiyeti açıkça belli olan vakıfların, dini hayatın dışında hayatın çeşitli safhalarında rol alan önemli birer kurum oldukları görülür. Vakfın, fakir ve yoksulları kalkındırması, onların ekonomik ve mali güçlerini desteklemesi, onları topluma kazandırması ve sosyal durumlarının iyileşmesine yardımcı olmaya çalışması, küçümsenmeyecek bir hizmettir. Bu itibarla özel bir mahiyet arz ederler. Gerçekten de vakıf mallar, sadece hastane, köprü, kütüphane, han, hamam, çeşme, harman yeri gibi doğrudan doğruya kamu hizmetlerine sarf olunmazlar. Onlar daha ziyade öksüz yurtları, aş ocakları, fakir ve kimsesizlerin barındırılması, güçsüz ve hastaların bakımı gibi yerlere de sarf olunurlar. Bir bakıma vakıfların kuruluş gayeleri arasında önemli yeri bulunan bu saydıklarımızın tamamı, vakıfların sosyal açıdan ne denli önem arz ettiklerini göstermektedirler. Vakıfların önemli hizmet sahalarından birisi de iktisadi hayatla ilgili olanıdır. Vakıf çağdaş ekonomi ve ticaretin temeli olan ticaretin temeli olan servetlerin atıl ve verimsiz kalmalarına müsaade etmeyen bir müessesedir. Böylece devlette o nispette bütçeden tasarruf imkânı sağlamış olur. Bu tasarruf ile daha acil ve mübrem ihtiyaçları karşılamaya çalışır. Bu önemli iktisadi faydasından dolayıdır ki, devlet halkı, vakıf yapmaya ve malını ammenin yararı için bağışlamaya teşvik etmişlerdir. Böylece halkı, devlet gücüne ortak olmaya çağırılmışlardır.²⁴

19. yüzyılda şehirleri özellikle dış dünya ile gelişen ticari ilişkilerin kavşak noktası olan Osmanlı liman şehirleri önemli bünye değişiklikleri geçirmektedir. Ülkenin değişmekte olan ekonomik, sosyal ve idari yapısına bağlı olarak, geleneksel şehir yönetim ve belediye hizmetleri de sarsıntılar geçirmekteydi. Osmanlı şehirleri, 1839'da Tanzimat'ın ilanıyla birlikte idarî ve imar-iskân bakımından önceki dönemden farklı bir yapılanma içerisine girdi.

Modernleşme ve Osmanlı Şehri

19. yüzyılda şehirleri özellikle dış dünya ile gelişen ticari ilişkilerin kavşak noktası olan Osmanlı liman şehirleri önemli bünye değişiklikleri geçirmektedir. Ülkenin değişmekte olan ekonomik, sosyal ve idari yapısına bağlı olarak, geleneksel şehir yönetim ve belediye hizmetleri de sarsıntılar geçirmekteydi. Osmanlı şehirleri, 1839'da Tanzimat'ın ilanıyla birlikte idarî ve imar-iskân bakımından önceki dönemden farklı bir yapılanma içerisine girdi. Tanzimat'ın ilanından önce 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması kadıların şehirlerde beledî hizmetleri yerine getirmesinde önemli bir destekten mahrum kalmasına neden oldu. Bunun üzerine kadıların beledî yetkileri ellerinden alınarak merkezde "İhtisap Nazırlığı" adıyla kurulan teşkilatın taşradaki uzantısı olan İhtisap Müdürlüklerine verildi. 1836'da kurulan Evkaf Nezareti ile vakıfların idaresi bu nazırlığa bırakılınca kadıların şehir idaresi ile ilgili görevleri büyük ölçüde son buldu. 1839 Tanzimat'ın ilanı ile birlikte başta başkent İstanbul olmak üzere şehirlerin idarî yapıları yeniden şekillendirildi. Ancak bu yapılanmanın ilk uygulamaları 1854 Kırım Harbi'nde başladı. İhtisap Nazırlığı yerine Şehremâneti kuruldu. Şehremâneti; temel ihtiyaç maddelerinin teminini sağlamak, fiyatları belirlemek ve kontrolünü sağlamak, şehrin temizliğini sağlamak, çarşı pazarın denetimini yapmak, vergileri toplayarak hazineye iletmekle görevliydi. Bu kurum şehremini tarafından yönetilecek, ayrıca şehir eşrafından oluşan ve şehreminin başkanlık ettiği bir şehir meclisi kurulacaktı. 1864'de ise Vilâyet Nizamnamesi ile seçilmiş üyelerden oluşan belediye meclisleri kuruldu. Ancak bu meclisler

istenilen ölçüde teşkilatlanamadı. 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ile belediyecilik alanına yeni bir düzen getirildi. "Vilâyetler Belediye Kanunu" ile belediyelere tüzel

kişilik kazandırılıyor, modern manadaki beledî hizmetlerin sorumluluğu onlardan bekleniyordu. Belediyeler, belediye reisi ve daire meclisinden ibaret olup üyeler seçimle gelir, başkan ise hükümet tarafından üyeler arasından atanırdı. Osmanlı belediyelerinin çözülemeyen en büyük problemi maddî gelirlerinin çok düşük olmasıydı. Genişletilen caddeler, şehirlere kurulan saat kuleleri, şehir merkezlerine yapılan abidevî yönetim ve eğitim binaları ve açılan kent meydanları bu dönemin mekân anlayışını yansıtmaktaydı. Tanzimatla başlayan bu ıslahatlar III. Selim ve II. Mahmud dönemi reformlarının devamı niteliğinde iç dinamiklerin yönlendirmesiyle yapılmıştır. Bunlar tümüyle dış dünyadan taklit edilen ve koşulsuz dayatılan uygulamalar değillerdi ancak alınan önemli kararların uygulanması sürecinde en önemli unsur başlarda pek dikkat çekmeyen “insan faktörüdür”. Merkezi yönetim bu reformlar için çok büyük çabalar harcarken, bürokratik kadroların yetersiz veya beklenen anlayıştan yoksun olmaları, reformların önünde önemli birer engel olmuşlardır.²⁵

Sonuç

Şehir, sanatın, felsefenin, dini düşüncenin, iktisadın ve daha birçok düzlemde insanın bu dünyadaki varlık anlamını tamamladığı bir çevredir. Bu durum, şehrin fiziksel yapılanmasının oluşmasının temel olgusudur. Bu bağlamda, şehirleri şekillendiren iradeyi biçimlendiren dünya görüşünün şehirlerin biçimlenmesinde çok önemli olduğu görülmektedir. Türk-İslam şehirleri sahip oldukları kimliklerin oluşumunda kaçınılmaz olarak İslam öncesi Gök-tanrı inancının barındırdığı insan-çevre ilişkisinden doğan mekân algısının oluşturduğu görülmektedir. Orta Asya Türk şehirlerinde mekânlar Ordu(ğ), Balık ve Kıy olarak adlandırılır. Türklerin İslam dinine geçişleri ise şehirle ilgili terminolojinin değiştiği görülmektedir. Şehirdeki mekânlar, Ahmedek, Şehristan ve Rabad olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Orta Asya şehirlerinde bulunan tapınakların yerini ise câmi, medrese, türbe şeklinde gelişen dini ve sosyal mekânlar almıştır. Ordu(ğ) ise yerini şehrin merkezi olarak câmi ve pazara bırakmıştır.

- 1 HARVEY, David (2013), *Sosyal Adalet ve Şehir*, İstanbul 2003, s.42-43. Ümit Kılıç, "Türklerde Şehircilik" *Türk Kültür ve Medeniyeti*, Ed; Ersin Gülsoy, ATA-AÖF, Erzurum.
- 2 BAL, Hüseyin (2008), *Kent Sosyolojisi*, Isparta s.31.
- 3 Ayrıntılı bilgi için bakınız; Louis Hout, Jean Paul Thalmann, Dominique Valbelle; *Naissance Des Cites*, Paris/ France 1990. Samuel N. Kramer; *Tarih Sümer'de Başlar*, İstanbul 2015. Micahel Bolter; *Tarıçça ve Boğa, Çatalhöyük Uygarlığının Doğuşuna Arkeolojik Bir Yolculuk*. İstanbul 2008. Ayrıca; Korkut Tuna, *Şehirlerin ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul 1987. Leonardo Benevelo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, İstanbul 1995., M. Yavuz Alptekin; *Medeniyet Havzalarından Küresel Trendlere Şehir ve Toplum*, İstanbul 2007. s.30-32.
- 4 EBERHARD, Wolfram (1942), Çin'in Şimal Komşuları; Bir Kaynak Kitabı, Ankara s.77-80, Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, sa.9, İstanbul 1978. s. 220. Ayrıca bkzn. Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977.
- 5 ORKUN, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları I-* İstanbul s.85-90, Hüseyin Namık Orkun; *Eski Türk Yazıtları II*, İstanbul 1939.s. 25-30. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s.4-18., Talat Tekin; *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988, s.5-40. Koray Özcan; "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. yy'dan-XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.20/2 , Ankara 2005, s. 251-265.
- 6 ÖCAL, Safa (1983), " Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sa. 23. s 100-140.
- 7 ÖZCAN, Koray (1957), "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. yy'dan-XIII. yüzyıla Kadar)", s. 251-265. Ayrıca bkzn. Friedrich Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan*, İstanbul.
- 8 ÖZCAN, (1980), "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. yy'dan-XIII. Yüzyıla Kadar)", s.251-265. Emel Esin, "Türklerin İç Asya'dan Getirdiği Universalist Devlet Mefhumu ve Bunun Ordu (Hükümdar Şehri) Mimarisindeki Tezahürler", *The First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Ankara s. 9-25.
- 9 CAN, Yılmaz (2002), "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler*, c3, Ankara s. 150-161. Friedrich Wilhelm Radloff, *The Atlas of Historical Works in Mongolia*, Ankara 1995, s 65., Lev Nikolayevič Gumilev, *Eski Türkler*, İstanbul 2002, s.500-515.
- 10 ÖZCAN, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. yy'dan-XIII. Yüzyıla Kadar)", s, 251-265.
- 11 CEZAR, Mustafa (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul s. 37-66.
- 12 CAN, Yılmaz (1982), *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995, s. 18-19. Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara s.150-152.
- 13 CAN, Yılmaz (1996), "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru; Cuma Mescidi Darü'l-İmârâ İkilişi Üzerine Bir Değerlendirme." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 8, Samsun s.123-134.
- 14 DEMİR, Mustafa "Türk-İslam Medeniyetinde Şehirleşme", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.16/1, 2003. S.156-165. Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s.40-96.
- 15 bk. ALPTEKİN, M. Yavuz (2007), *Medeniyet Havzalarından Küresel Trendlere Şehir ve Toplum*, İstanbul.

- 16 Youri Yaralov, *Architectural Monuments in Middle Asia of the VIII.-XII. Centruies*, First Congress of Turkish Art, Ankara 1961, s. 363-370. Nuri Seçgin, *Anadolu Türk Şehirciliği*, Yeni Türkiye c.45, İstanbul 2002. s. 443, Özcan, *Orta Asya*, s. 259-260.
- 17 BAYKARA, Tuncer (2000), *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi(xı.-xiv. Yüzyıllar)*, Ankara S. 27-41., İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2007. s.97-101.
- 18 ÖZCAN, Koray "Erken Dönem Anadolu-Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri", *Bilig, Güz 2010 sa. 55*, Ankara 2010, s.193-220. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, İstanbul 2000. S.311-315. Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004, s. 187-199. İbrahim Kafesoğlu; *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul 2014. s.11-119.
- 19 KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri (2008), "Şehir", *DİA*, c.38, Ankara s.441-445. Tarık Dostiyev, "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültür", *TTK Bildiriler*, XIV, 2005, c.1, s.454-458. Doğan Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1995, s.46-118. Metin Tuncel, "Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, sa, 23, İstanbul 1980, s. 120-159.
- 20 POLAT, M. Sait "Osmanlı Öncesi Türkiye'de Şehir Yönetimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi* s.33-47. Mustafa Demirci, "Anadolu Selçuklularda Şehirlerin Yönetimi", *Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu*, 7-8 Ekim 2008, Konya, s.163-179.
- 21 ŞAHİNALP, Mehmet Sait Veysi Günal, "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşıci Kademenleme Yöntünden Mekânsal Analizi" , *Milli Folklor*, c.12/93, Bahar 2011 s.149-168. Kılıç, *Türklerde Şehircilik*, s.15.
- 22 ŞAHİN, İlhan (1999), "Şehir", *DİA*, c.38, Ankara 2010. s.446-449. Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, 11.-15.yy. İstanbul 1987, s.123-160. Suraiya Faroohi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1993, s.1-370. Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, s.57-88. Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti; Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul s. 47-73.
- 23 ÖZBİLGİN, Erol (2006), *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adab-ı Osmaniye*, İstanbul 2003, s.-390-407. Metin Tuncel, "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları" *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s.309-350. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2007, s.279-337. Erol Özvar, Arif Bilgin; "Şehir Yönetimi ve Tarihi Üzerine", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul 2008, s.15-23. Suraiya Faroohi; *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. Ankara s.11-103.
- 24 KILIÇ, Ümit (2011), *Erzurum Evkâf Defteri (1530-1540)*, Erzurum s.-48-49
- 25 ORTAYLI, (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.427-448. Kılıç, *Türklerde Şehircilik*, s. 14., Bülent Özdemir, "Selanik: 19. yy'da Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetim Geleneğinin Değişimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul s.334-335.

Kaynaklar

- ÖZDEMİR, Bülent (2008), "Selanik:19. yy'da Osmanlı Kenti ve Yerel Yönetim Geleneğinin Değişimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul.
- CAHEN, Claude (2000), *Osmanlılardan Önce Anadolu*, İstanbul.
- HARVEY, David (2003), *Sosyal Adalet ve Şehir*, İstanbul.
- KUBAN, Doğan (1995), *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul.
- ESİN, Emel (1980), " Türklerin İç Asya'dan Getirdiği Universalist Devlet Mefhumu ve Bunun Ordu (Hükümdar Şehri) Mimarisindeki Tezahürler", *The First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Ankara.
- ÖZBİLGİN, Erol (2003), *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adab-ı Osmaniye*, İstanbul.
- ÖZVAR, Erol - BİLGİN, Arif (2008), "Şehir Yönetimi ve Tarihi Üzerine", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul.
- RADLOFF, Friedrich Wilhelm (1957), *Sibirya'dan*, İstanbul.
- RADLOFF, Friedrich Wilhelm (1995), *The Atlas of Historical Works in Mongolia*, Ankara.
- BAL, Hüseyin (2008), *Kent Sosyolojisi*, Isparta.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları I-* İstanbul.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1939), *Eski Türk Yazıtları II*, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2014), *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2007), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara.
- ŞAHİN, İlhan (2010), "Şehir", *DİA*, c.38, Ankara.
- ÖZCAN, Koray (2010), "Erken Dönem Anadolu-Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri", *Bilig*, Güz 2010, sa. 55, Ankara.
- ÖZCAN, Koray (1987), "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. yy'dan-XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.20/2., Ankara 2005.
- TUNA, Korkut (1995), *Şehirlerin ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul
- BENEVELO, Leonardo *Avrupa Tarihinde Kentler*, İstanbul.
- GUMİLEV, Lev Nikolayeviç (2002), *Eski Türkler*, İstanbul.
- HOUT, Louis -THALMANN, Jean Paul - VALBELLE, Dominique (1990), *Naissance Des Cites*, Paris/France.
- POLAT, M. Sait (2008), "Osmanlı Öncesi Türkiye'de Şehir Yönetimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi* İstanbul.

- ALPTEKİN, M. Yavuz (2007), *Medeniyet Havzalarından Küresel Trendlere Şehir ve Toplum*, İstanbul.
- MORİ, Masao (1978), "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, sa.9, İstanbul.
- CERASİ, Maurice M. (1999), *Osmanlı Kenti; Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul.
- ÖZ, Mehmet (2005), "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul.
- ŞAHİNALP, Mehmet Sait - GÜNAL, Veysi "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşıci Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi" , *Milli Folklor*, c.12/93, Bahar 2011.
- TUNCEL, Metin (1981), "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları" *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul.
- TUNCEL, Metin (1980), "Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, sa, 23, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (1970), *Orhun Abideleri*, İstanbul.
- CEZAR, Mustafa (1977), *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul.
- DEMİR, Mustafa (2003), "Türk-İslam Medeniyetinde Şehirleşme" , *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.16/1.
- DEMİRCİ, Mustafa "Anadolu Selçuklularda Şehirlerin Yönetimi", *Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu*, 7-8 Ekim 2008, Konya.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri (2008), "Şehir" , *DİA*, c.38, Ankara.
- BOLTER, Michael (2008), *Tanrıca ve Boğa, Çatalhöyük Uygarlığının Doğuşuna Arkeolojik Bir Yolculuk*. İstanbul.
- ÇAĞATAY, Neşet (1982), *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara.
- SEÇGİN, Nuri (2002), *Anadolu Türk Şehirciliği*, Yeni Türkiye c.45, İstanbul.
- ÖCAL, Safa (2015), "Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sa. 23. 1983.
- KRAMER, Samuel N. *Tarih Sümerde Başlar*, İstanbul.
- FAROOQHİ, Suraiya (1993), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul.
- FAROOQHİ, Suraiya (2006), *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. Ankara.
- TEKİN, Talat (1988), *Orhun Yazıtları*, Ankara.
- DOSTİYEV, Tarık (2005), "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü", *TTK Bildiriler*, XIV, c.1.
- BAYKARA, Tuncer (2004), *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul.
- BAYKARA, Tuncer (2000), *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi(xı.-xv. Yüzyıllar)*, Ankara.

TANYELİ, Uğur (1987), *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, 11.-15.yy. İstanbul.

KILIÇ, Ümit (2013), "Türklerde Şehircilik" *Türk Kültür ve Medeniyeti*, Ed; Ersin Gülsoy, ATA-AÖF, Erzurum.

KILIÇ, Ümit (2011), *Erzurum Evkâf Defteri (1530-1540)*, Erzurum.

EBERHARD, Wolfram (1942), *Çin'in Şimal Komşuları; Bir Kaynak Kitabı*, Ankara.

CAN, Yılmaz (2002), "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler*, c3, Ankara.

CAN, Yılmaz (1996), "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru; Cuma Mescidi Darü'l-İmârâ İkili Üzerine Bir Değerlendirme." *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 8, Samsun.

CAN,YILMAZ (1995), *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara.

YARALOV, Youri (1961), "Architectural Monuments in Middle Asia of the VIII.-XII. Centruies", *First Congress of Turkish Art*, Ankara.